

**ПРАБЛЕМЫ АСЭНСАВАННЯ ЛІТАРАТУРНАГА ЖЫЦЦЯ
НА ТЭРЫТОРЫІ ЛІТВЫ І БЕЛАРУСІ Ё ХVІІІ СТАГОДДЗІ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРЧАСЦІ АДАМА НАРУШЭВІЧА)**

Даследаванне літаратуры Беларусі «рэчпаспалітаўскага» перыяду (1569–1795 гг.) мае шэраг метадалагічных праблем, якія не дазваляюць, на наш погляд, аб’ектыўна ацаніць як асобныя факты літаратурнага жыцця (творчасць польскамоўных і лацінамоўных паэтаў, выдаўцоў, асобныя тэкставыя крыніцы і г. д.), так і літаратурны працэс цалкам. Найбольш істотная праблема — няпэўны аб’ект даследавання. Айчынная навука ніяк не можа вызначыцца з тым, што, нарэшце, яна даследуе, напрыклад, у Станіславаўскім перыядзе (1764– 1795 гг.) — «польскамоўную літаратуру Беларусі», «польскую літаратуру на Беларусі» ці «беларускую літаратуру ў польскамоўных і лацінамоўных тэкстах». Любая з гэтых фармулёвак навукова некарэктная, а ў дачыненні да Станіславаўскай эпохі — бессэнсоўная.

Растлумачым гэта палажэнне праз зварот да творчасці паэта другой паловы ХVІІІ ст. Адама Тадэвуша Станіслава Нарушэвіча. Аўтар вялікай

колькасці польскамоўных твораў, ён быў гарачым патрыётам Рэчы Паспалітай. Сам сябе называў літвінам, «абывацелем» Пінскага павета. У цяперашнім разуменні ён — беларус, аднак у рэаліях XVIII ст. — «паляк і літвін». Важна тут усвядоміць гістарычны кантэкст. Тэрмін «Белая Русь», натуральны зараз, у вядомых нам дакументах XVIII і нават XIX ст. (першая чвэрць) — гэта не больш, чым харонім, які абазначае цяперашнюю Магілёўшчыну і ўсходнюю Міншчыну. Напрыклад, Г. Жавускі ва «Успамінах Сапліцы» занатоўвае: «Яна мела маёнтак на Белай Русі», г. зн. на тэрыторыі сучаснай Магілёўшчыны. Пры гэтым, падкрэслім, на «Белай Русі» жылі русіны (праваслаўныя) і літвіны (католікі). Гэтка ж сітуацыя была і на Літве (яшчэ адзін харонім). Прыгадаем вядомую заўвагу Камер'юнкера з міцкевічавых «Дзядоў»: «*Pan z Litwy, i po polsku? Niepojmuje wcale — // Ja myślilem że w Litwie, to wszystko Moskale*» [4, с. 196].

Думаецца, што тэрмін «Moskale» А. Міцкевіч ужывае знарок, каб падкрэсліць бязглуздасць заўвагі варшавяніна. «Маскаль» у наратыве XIX ст. — літаральна, салдат (аддаць у маскалі — аддаць у салдаты). Відавочна, што жыхар былога Каралеўства меў на ўвазе: «*to wszystko rusiny*» / праваслаўныя або ўніяты (менавіта так гэты радок перакладае на беларускую мову К. Цвірка). Праўда, «караняж» (жыхар былога Каралеўства) мог і не адрозніваць праваслаўнага Княства ад праваслаўнага Расіі. Для яго ўсе яны — «Moskale». У любым выпадку, Міцкевічу было важна сцвердзіць тое, што на Літве, апроч русінаў, ёсць і літвіны (католікі), якія належаць да адной з «караняжамі» цывілізацыйнай (рэспубліканскай) прасторы.

Такім чынам, харонім «Белая Русь» у дачненні да А. Нарушэвіча, з чыста фармальнага (геаграфічнага) пункту погляду, непрымальны ні пры якіх умовах. Праўда, нельга катэгарычна дапасоўваць А. Нарушэвіча і да рэгіёну «Літва», бо «Пінскае ваяводства», з якога паходзіць паэт, да сярэдзіны XIX ст. азначалася харонімам «Палессе» (напрыклад: «*Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*» Ю. І. Крашэўскага). Параўнаем у А. Міцкевіча: «пінскія галовы», у В. Дуніна-Марцінкевіча — «Пінская шляхта» і інш.

У той самы час на еўрапейскіх картах XVIII ст. тэрыторыя ад Мсціслаўскага да Віленскага ваяводстваў і Падляшша пазначаецца тэрмінам «Lithuanie» / «Літва». Іншымі словамі, пераносячы гэты еўрапейскі погляд на адміністрацыйна-геаграфічную сітуацыю XVIII ст., мы спрабуем давесці: усе жыхары Княства — ад Магілёва да Вільні — з'яўляюцца літвінамі («літвін» у дадзеным выпадку, канешне, палітонім). Такі «знешні» погляд можа азначаць тое, што харонімы «Белая Русь», «Палессе» мелі значэнне толькі для жыхароў Княства, а тэрмін «Літва», хутчэй за ўсё, быў шматзначным. Па-першае, мог быць канфесіёнімам (абазначаў прыналежнасць да каталіцызму), па-другое, быў харонімам (абазначаў пэўны рэгіён Княства), па-трэцяе, быў палітонімам (абазначаў прыналежнасць да грамадзян Вялікага Княства Літоўскага). Па-за межамі XVIII ст. мы не сустракалі выпадкаў ужывання ў мастацкай літаратуры тэрміна «літвін» у якасці

адназначнага этноніма*. Па гэтай прычыне канстатацыя таго, што А. Нарушэвіч — літвін, на наш погляд, не мае асаблівага значэння для вырашэння пазначанай намі вышэй праблемы аб'екта даследавання.

Гэта прыводзіць нас да іншай высновы: найбольш лагічным і простым выйсцем з сітуацыі «нацыянальнай нявызначанасці» аўтараў перыяду Асветніцтва з'яўляецца дыстанцыраванне ад любога нацыянальнага маркера, апроч моўнага: польскамоўны — значыць, польскі; беларускамоўны — значыць, беларускі і г. д. У такім выпадку мы, здавалася б, вырашаем праблему «аб'екта даследавання» раз і назаўжды: адштурхоўваючыся ад ідэі мультыкультурнасці, даследуем польскую літаратуру, па нейкіх прычынах існаваўшую на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Так, як гэта зрабілі аўтары падручнікаў XIX ст., уключыўшы А. Нарушэвіча ў Станіславаўскі перыяд польскай літаратуры (напрыклад, «Гісторыя літаратуры польскай» Ю. Барташэвіча).

У такім выпадку айчынным даследчыкам застанецца або шукаць праявы беларускага фальклору, міфалогіі (архаічнай культуры наогул) у творчасці выключна польскіх паэтаў А. Нарушэвіча, А. Міцкевіча, У. Сыракомлі, Ф. Карпінскага, Ф. Багамольца і інш., або абмяжоўваюцца беларускамоўнымі творами пэўных аўтараў (як, напрыклад, у сітуацыі з творчасцю У. Сыракомлі або В. Дуніна-Марцінкевіча). Непрадуктыўнасць такога падыходу ўяўляецца відавочнай, бо выключае пісьменніка з літаратурнага (полілінгвальнага) жыцця, уціскае яго творчасць у вузкія рамкі этнаграфізму і фалькларызму. Акрамя таго, такі падыход — не гістарычны. Па дзвюх прычынах: 1) польская мова ў межах Вялікага Княства Літоўскага не з'яўлялася нацыянальным маркерам (гэта была мова канцылярыі / дзяржавы і мова касцёла); 2) тэрміны «паляк», «польскі» ў XVIII ст. мелі не нацыянальны, а палітычны характар: «паляк» — літаральна, грамадзянін Рэчы Паспалітай.

Гэты апошні тэзіс, відавочна, патрабуе дадатковай аргументацыі. Звернем увагу на назву оды А. Нарушэвіча: «*Na obrazie Polaków starożytnych z Rozkazu J. K. M-ci Stanisława Augusta do Biblioteki Zamkowej zebrane*» [5, с. 9]. Пра тое, чые партрэты ў Замкавай зале размешчаны, А. Нарушэвіч паведамляе ў прысвячэнні каралю, якое пачынае грунтоўнае гісторыка-біяграфічнае даследаванне «*Żywot J. K. Chodkiewicza*»: Казімір Вялікі, Тарноўскі, Замойскі, Асалінскі, Чарнецкі... і Я. К. Хадкевіч. «Мовай айчыннай і духам адным яны ўзгадаваны!», — паведамляе ў згаданай одзе А. Нарушэвіч. Аднак жыццярыс бярэцца пісаць менавіта Я. К. Хадкевіча, бо яны з Я. К. Хадкевічам — «калоссе адной нівы» (пераклад. — В. Е.), г. зн. жыхары Княства.

Ці паўплываў гэты фактар «краёвасці» на характарыстыку Я. К. Хадкевіча? Не... Ян Караль, перадусім, — «*zasny Polak*», і ўжо потым — літвін, пра род якога А. Нарушэвіч ведае, што называецца, з першых рук. Паляк — палітычная

*У творчасці Чэслава Мілаша (аўтара XX ст.) тэрмін «літвін» ужываецца ўжо як этнонім. Існуе таксама думка, паводле якой распаўсюджванне каталіцызму на тэрыторыі сучаснай Беларусі супадае з этнічным рассяленнем балцкага насельніцтва [1]. Калі ісці ўслед за гэтай логікай, то на тэрыторыі сучаснай Лідчыны ці Гарадзеншчыны тэрмін «літвін» з'яўляецца адначасова і канфесіёнімам, і этнонімам.

дамінанта ў светапоглядзе А. Нарушэвіча (паказчык прыхільнасці да рэспубліканскай / сармацкай ідэалогіі), літвін — дамінанта гістарычна-родавая (паказчык краёвай / рэгіянальнай прыналежнасці). Дзве гэтыя дамінанты, на наш погляд, нельга ўспрымаць як этнонімы. У адваротным выпадку, яны ўтвараюць гістарычны парадокс: не можа Я. К. Хадкевіч нарадзіцца ў 1560 г. літвінам, а памерці падчас першай Хоцімскай вайны палякам (1621). Затое можа быць літвінам па бацьку (католікам з Княства), а паводле пасады сенатара Рэчы Паспалітай — палякам.

Ёсць, праўда, вялікія сумненні ў тым, што Я. К. Хадкевіч на пачатку XVII ст. сапраўды гэтак катэгарычна атаясамліваў сябе з польскай палітычнай нацыяй (шляхтай). У перыяд позняга Рэнэсансу для гэтага яшчэ не склаліся ўмовы — спатрэбіўся «патопа» другой паловы XVII ст., каб літвіны (у асноўным, дробная шляхта) пачалі марудна, праз трагічны падзеі пачатку XVIII ст. (бітва пад Алькенікамі паміж шляхецкай канфедэрацыяй і Сапегамі) адмаўляцца ад ідэі палітычнай самастойнасці Княства. Апроч таго, Я. К. Хадкевіч — прадстаўнік таго ж роду, што і гетман літоўскі, стараста магілёўскі Рыгор Хадкевіч, які ў 1569 г. замовіў Івану Фёдараву т. зв. Заблудаўскае Евангелле на старабеларускай мове. Вось што пісаў Рыгор Аляксандравіч Хадкевіч у прадмове да Евангелля: «...изообрѣтохъ собѣ въ томъ дѣлѣ друкарскомъ людей наученыхъ, Ивана Феодоровича Москвитина и Петра Тимофеевича Мстиславца, повелѣлъ есми имъ, учинивши варстатъ друкарскій, и выдруковати сію книгу Евангеліе учительное, первое на почестъ и похвалу господу Богу въ троицы единому, и къ наученію людемъ христіянскимъ закону нашего Греческаго. Помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію книгу, вырази мѣня ради простыхъ людей, предложити на простую молву, и имель есми о томъ попеченіе великое» [2, с. 30].

Відавочна, старабеларуская мова («простая молва») у доме Хадкевіча і мова Каханюўскага ў доме Чарнецкага ці Любамірскага — гэта не адна і тая ж «айчынная мова», пра якую паведамляе А. Нарушэвіч. Істотная, аднак, у дадзеным выпадку не гістарычная праўда, а спецыфіка рэцэпцыі постаці Я. К. Хадкевіча. Для А. Нарушэвіча ён — паляк. Але не таму што нарадзіўся ў Польшчы, а таму, што ўсё жыццё змагаўся за польскую // рэспубліканскую ідэю («духам адным яны ўзгадаваны»). Дарэчы, падобны ж падыход і ў Адама Міцкевіча. Аўтар «Кніг народу польскага...» давядзе: «*Litwin i Mazur bracia są: czyż klóćą się bracia o to, iż jednemu na imie Władysław, drugiemu Witowt? Nazwisko ich jedne jest, nazwisko Polaków*» [3, с. 55].

Якуб Сабескі ў творы «Pamiętnik wojny Chocimskiej» заўважаў пра казакаў П. Канахэвіча: «Калі б не былі праваслаўнымі, былі б “дзельнымі палякамі”». Для аўтара XVII ст., як нам гэта бачыцца, значна большае значэнне мела канфесійная прыналежнасць чалавека, чым яго тэрытарыяльнае паходжанне. Напрыклад, праваслаўных «землян» Кіеўскага і Навагрудскага ваяводстваў Якуб Сабескі называе аднолькава — «русінамі», хоць у сучасным разуменні этнічнай прыналежнасці яны — беларусы і ўкраінцы.

Такім чынам, у высвятленні этнічнай прыналежнасці пісьменнікаў перыяду Барока, Асветніцтва, а нават і Рамантызму няма асаблівага сэнсу. Гэта «пераліванне з пустога ў парожняе», у навуковым сэнсе — таптанне на адным месцы. Нацыі яшчэ не склаліся, ментальныя межы паміж прадстаўнікамі розных славянскіх культур не былі пэўнымі. Дзейнічалі па сутнасці феадальныя законы васальнай залежнасці. Жыхар Кароны, які, насуперак III Статуту, атрымоўваў землі на Літве (напрыклад, Якуб Сабескі), выступаў пад літвінскімі харугвамі (лічыўся літвінам), і, наадварот, літвін — пад польскімі (лічыўся «караняжам»).

Вяртаючыся да А. Нарушэвіча, усё ж мусім канстатаваць прысутнасць у яго творчасці пэўных этнонімаў: напрыклад, «лях», «татарын», «прусак». Працытуем урывак з оды «*Do W. Księstwa Litewskiego*»: «*Sławny z wieków narodzie, płodny w ludzie mężne, // Którego ni Lach zwalczył, ni Hordy potężne, // A jeźliś z orlem złączył zaszczyt swej pogoni, // Serceś mu tylko schylił, nie schyliwszy broni*» [5, с. 129].

Як вынікае з гэтага ўрыўка, літвіны — усё ж асобны народ. Менавіта так трэба разумець сэнс радка «*sławny z wieków narodzie*». Аднак што гэтая канстатацыя значыць у XVIII ст.? Звернем увагу на геаграфічныя абрысы Літвы, паводле А.Нарушэвіча: «*Za Wilnem ... Idą Troki, Oszmiana, Wilkomierz i Kowno, // Więc i Żmudź ze Smoleńskiem, i Brasław z Upitą, // I Słonim swą oświadcza wierność znakomitą. // Nie daje się uprzedzić i od rybnej Piny // Zacny naród, i kędy przez Mińskie krainy // Kręta się wije Swisłocz, i zazdrością godną, // Tuż za bracią Starodub i Mścisław i Grodno*» [5, с. 132].

Такім чынам, да караля з'явіліся прадстаўнікі трох сучасных народаў — Беларусі, Летувы і Расіі. Адсюль выснова: тэрміны «Літва», «літвін» для Адама Нарушэвіча, падкрэслім гэта яшчэ раз, — палітонімы. Пры гэтым палітонім «літвін» цесна звязаны з палітонімам «паляк». Зрэшты, у кантэксце паэзіі Нарушэвіча літвін і паляк — тэрміны, якія азначаюць, літэральна, наступнае: «грамадзянін аднаго з ваяводстваў Літвы як неад'емнай часткі Рэчы Паспалітай Абодвух (палітычных. — В. Е.) народаў».

Падобны падыход фіксуецца, заўважым, за 50 год да напісання паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш, або Апошні наезд на Літве». Улічваючы тое, што А. Нарушэвіч быў настаўнікам віленскай моладзі першай чвэрці XIX ст., лагічнай падаецца наступная выснова: А. Міцкевіч успрымаў Літву і як харонім, і як палітонім. Ёсць вялікая верагоднасць таго, што пішучы «*Litwo! Ojczyzno moja!*», паэт меў на ўвазе не толькі Навагрудскае ваяводства, але і былое Вялікае Княства Літоўскае наогул. Традыцыя, створаная А. Нарушэвічам, тлумачыць і тое, чаму паэма пачынаецца з канстатацыі «Літва–Айчына», а завяршаецца зваротам да Маці-Польшчы. І ў першым, і ў другім выпадку гутарка не пра этнічную прыналежнасць, а пра грамадзянства — А. Міцкевіч узнаўляе логіку А. Нарушэвіча: «грамадзянін Навагрудскага ваяводства Рэчы Паспалітай».

Такім чынам, мы прыйшлі да адзінай, на наш погляд, лагічнай высновы: даследаванне ў дадзеным выпадку польскамоўнай літаратуры I Рэчы

Паспалітай — гэта даследаванне літаратуры найперш самой І Рэчы Паспалітай як адзінага палітычнага і цывілізацыйнага цела.

Літаратура

1. Марзалюк, І. А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI — XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх гараджан): манаграфія / І. А. Марзалюк. — Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. — 164 с.
2. Обстоятельное описание старопечатныхъ книгъ славянскихъ российскихъ, хранящихся въ библиотекѣ тайного совѣтника, сенатора, двора его императорскаго величества действительнаго каммергера и кавалера, графа Фёдора Андреевича Толстова // Издалъ Павель Строевъ, Императорской Академіи Наукъ корреспондентъ. — Москва: въ Типографіи С. Селивановскаго, 1829. — С. 592.
3. Mickiewicz, A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego / A. Mickiewicz // Dzieła: w 17 t. — Warszawa: Czytelnik, 1993 — 2000. — Т. 5. — 1999. — S. 9–60.
4. Mickiewicz, A. Dziady / A. Mickiewicz // Dzieła: w 17 t. — Warszawa: Czytelnik, 1993 — 2000. — Т. 3. — 1999. — S. 7–316.
5. Naruszewicz, A. Poezye / A. Naruszewicz // Biblioteka kieszonkowa klasyków polskich wydana przez Jana Nep. Bobrowicza. — Т. 6. — Lipsk: Breitkopf et Haertel, 1835. — 252 s.
6. Niemcewicz, J. U. Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego Księcia litewskiego. itd. / J. U. Niemcewicz // Wydanie K. J. Turowskiego: w 2 t. — Kraków: nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej, 1860. — Т. 1. — 281 s.
7. Sobieski, J «Pamiętnik wojny Chocimskiej» / J. Sobieski // Przełożył z łacińskiego Władysław Syrokomla. — Petersburg: nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1854. — 84 s.